

„Výhrada svedomia“ z komparatívnej perspektívy

Jana Martinková*

V roku 2003 Ministerstvo spravodlivosti Slovenskej republiky predložilo návrh Zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou o uplatňovaní výhrady svedomia. Národná rada SR o tomto návrhu zatiaľ nerozhodla. Pod výrazom „výhrada svedomia“ sa v návrhu rozumie „námietačka urobená na základe princípu slobody svedomia, podľa ktorého môže každý odmietnuť konať to, čo vo svojom svedomí pokladá za nedovolené podľa náuky viery a mravov“, pričom výraz „náuka viery a mravov“ je tu definovaný ako „súhrn učenia Katolíckej cirkvi“ (čl. 3 ods. 1 a 2). Podľa čl. 6

ods. 1 návrhu: „Konanie na základe výhrady svedomia podľa tejto zmluvy vylučuje právnu zodpovednosť osoby, ktorá uplatnila toto právo.“¹ Návrh teda umožňuje vyňatie určitej skupiny osôb spod právnych povinností zaväzujúcich všetkých ostatných – a to z dôvodu, že tieto povinnosti sa priečia ich náboženskému presvedčeniu.

Inštitút výhrady svedomia je predvídaný už v Základnej zmluve medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou z roku 2001,² ako aj v zmluve s ďalšími registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami

* JUDr. Jana Martinková, LL.M., Katedra ústavného práva Právnickej fakulty Trnavskej univerzity

¹ Článok 4 návrhu stanovuje: „Právo na uplatnenie výhrady svedomia sa týka predovšetkým týchto oblastí a činností: a) činnosť v ozbrojených zložkách a ozbrojených zboroch, vrátane výkonu vojenskej služby, b) zdravotnícka činnosť, najmä konanie vo vzťahu k umelým ukončeniam tehotenstva, umelým alebo asistovaným oplodneniam, pokusom a nakladaniu s ľudskými orgánmi, ľudskými zárodkami a ľudskými pohlavnými bunkami, eutanázií, klonovaniu, sterilizácii a antikoncepcii, c) výchovno-vzdelávacia činnosť, najmä konanie týkajúce sa článku 12 a 13 Základnej zmluvy, d) súdna rozhodovacia činnosť a poskytovanie právnych služieb, e) pracovnoprávne a obdobné pracovné vzťahy, ako aj iné právne vzťahy, ktorých obsah sa týka predmetu úpravy tejto zmluvy.“ (Celý text návrhu je prístupný na adrese.)

² Základná zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou; vyhlásená 23. 8. 2001 pod č. 326/2001 Z.z.

z roku 2002.³ Podľa zhodného znenia čl. 7 uvedených zmlúv uznáva štát právo každého „uplatňovať výhrady vo svedomí podľa vieroučných a mravoučných zásad“ katolíckej cirkvi, resp. inej registrovanej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti; rozsah a podmienky uplatnenia tohto práva ustanovia osobitné zmluvy.

Návrh zmluvy predložený ministerstvom spravodlivosti rozpútal diskusiu v rámci slovenskej odbornej i laickej verejnosti. Poukazuje sa o.i. na to, že takúto zmluvu zatiaľ neuzavrel žiaden štát sveta a že je podľa všetkého protiústavná.⁴ Je pravda, že Ústava SR explicitne zakotvuje len jednu podobu výhrady svedomia: právo každého odmietnuť výkon vojenskej služby, „ak je to v rozpore s jeho svedomím alebo náboženským vyznaním“ podľa čl. 25 ods. 2.⁵ Toto právo je viazané na špecifickú situáciu (vojenská služba) a je priznané nielen veriaci. Navrhovaná zmluva pritom pokrýva celé spektrum právnych vzťahov, a zároveň udeľuje privilegium výhrady svedomia len príslušníkom jednej cirkvi. Pokiaľ ide o prvý moment (výhrada je namierená proti najrôznejším právnym povinnostiam), možno argumentovať, že prameňom takejto „všeobecnej výhrady“ je záruka slobody myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery podľa čl. 24 ústavy.⁶ Problematickejší je druhý moment: navrhovaná zmluva sa vzťahuje len na katolíkov. Aj keby po jej uzavretí nasledovalo uzavretie obdobnej zmluvy medzi SR a ďalšími registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami, dalo by sa namietať, že ide o preferované postavenie náboženstva ako takého. A to sa zdá byť v rozpore práve s čl. 24 ústavy (nie sú v rámci tohto ustanovenia oprávneným subjektom i predstavitelia „sekulárneho disentu“?), ako i s princípom rovnosti podľa čl. 12 ods. 1⁷ a s princípom ideologickej a náboženskej neutrality štátu podľa čl. 1 ods. 1.⁸

Protiargument môže znieť tak, že prijatie uvedených zmlúv nevylučuje, aby sa popri náboženských výnimkách (čo je termín používaný pre „náboženské výhrady svedomia“ najmä v americkej právnej terminológii) udeľovali obdobné výnimky aj zo sekulárnych dôvodov, a to práve na základe čl. 24 ústavy. Tieto „sekulárne výnimky“ – rovnako ako aj výnimky pre veriacich, ktorí sa nehlásia ku žiadnej z registrovaných cirkví – iba nebudú upravené formou zmluvy; to je však pochopiteľné, keďže štát nemá v tomto smere žiadneho zmluvného partnera, prinajmenšom

nie partnera porovnateľného s registrovanými cirkvami. Alternatívne možno argumentovať, že neodporuje ústave, ak je náboženstvu ako takému (nie však konkrétnej denominácii) v tejto oblasti priznané privilegované postavenie.⁹ V oboch prípadoch vzniká otázka, ako princíp výhrady svedomia ohraničiť. Ťažko si totiž predstaviť fungujúci štát, v ktorom by sa náboženské, resp. nábožensko-sekulárne výnimky poskytovali neobmedzene – a v ktorom by bol teda napr. spod trestného činu vraždy oslobodený každý, kto by uvidel, že ľudské obeť sú nevyhnutnou súčasťou jeho náboženských obradov.

Nasledujúci text sa zaoberá tým, aký postoj zaujali k naznačenej téme vybrané zahraničné a medzinárodné súdy, počnúc Ústavným súdom SR a Ústavným súdom ČR, cez Európsky súd pre ľudské práva, až po (najdetailnejšie) Najvyšší súd USA.

1. ÚSTAVNÝ SÚD ČESKEJ REPUBLIKY A ÚSTAVNÝ SÚD SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Oba ústavné súdy dospeli k záveru, že v rámci slobody myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery treba rozlišovať *forum internum*, ktoré je chránené absolútne – a *forum externum*, kde sú prípustné zásahy zo strany štátu. Inými slovami, je vylúčený „akýkoľvek nátlak alebo ovplyvňovanie myslenia, svedomia, náboženského vyznania alebo viery“; ich vonkajšie prejavy však už obmedzené byť môžu, a to v súlade s podmienkami stanovenými v čl. 24 ods. 4 Ústavy SR, resp. čl. 16 ods. 4 Listiny základných práv a slobôd.¹⁰

Ústavný súd ČR v tomto kontexte tiež uviedol, že sloboda svedomia „môže mať vplyv na uplatniteľnosť či vynútiteľnosť [príslušnej] právnej normy vo vzťahu k tým, ktorých svedomiu sa prieči. Pri zvažovaní, či sa v prípade takéhoto konfliktu právnej normy s konkrétnou uplatňovanou slobodou svedomia má presadiť sloboda svedomia, je treba zvážiť, či by takéto rozhodnutie nezasiahlo do základných práv tretích osôb, alebo či uplatneniu slobody svedomia nebránia iné hodnoty a princípy obsiahnuté v ústavnom poriadku ČR ako celku (ústavne imanentné obmedzenie základných práv a slobôd).“¹¹

³ Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami; vyhlásená 18. 5. 2002 pod č. 250/2002 Z.z.

⁴ Napr. „Pravica chce zmeniť charakter štátu“, Pravda, 30. 5. 2003.

⁵ Rovnaké znenie má čl. 15 ods. 3 Listiny základných práv a slobôd.

⁶ Porov. čl. 15 ods. 1 a čl. 16 Listiny.

⁷ Porov. čl. 1 Listiny.

⁸ Porov. čl. 2 ods. 1 Listiny.

⁹ Pozri argumentáciu M. McConnella v časti 3.3.

¹⁰ PL. ÚS 18/95. Zbierka nálezov a uznesení Ústavného súdu SR 1995. Košice 1996, s. 172–4; PL. ÚS 18/98. Ústavní soud ČR: Sbírka nálezů a usnesení – sv. 14. C. H. Beck, Praha 2000, s. 181.

¹¹ I. ÚS 671/01. Ústavní soud ČR: Sbírka nálezů a usnesení – sv. 29. C. H. Beck, Praha 2003, s. 309.

Hoci sa oba ústavné sudy zhodli na všeobecných zásadách, v konkrétnom prípade dospeli k odlišným výsledkom. Ústavný súd SR skúmal v roku 1995 ústavnosť zákona č. 18/1992 Zb. o civilnej službe; Ústavný súd ČR sa rovnakým zákonom zaoberal o štyri roky neskôr. Oba sudy konštatovali, že nie je v rozpore s ústavou, ak zákon podmieni právo podať vyhlásenie o odopretí vojenskej služby dodržaním lehoty, keďže časová neobmedzenosť tohto práva by mohla ohroziť dôležité záujmy štátu. Český súd tu však na rozdiel od slovenského zrušil ustanovenie § 2 ods. 2 zákona o civilnej službe. Podľa tohto ustanovenia sa na vyhlásenia o odmietnutí výkonu vojenskej služby, podané po stanovenej lehote, neprihliadalo; navrátenie lehoty pritom nebolo možné ani v prípadoch, keď jej zmeškanie bolo spôsobené objektívne existujúcimi skutočnosťami stojacimi mimo vôle jednotlivca. Súd uvedenú právnu úpravu kvalifikoval ako rozpornú s čl. 4 ods. 4 prvou vetou Listiny, keďže zasahuje „samotnú podstatu práva odmietnuť vykonávať vojenskú službu stanovením zániku práva púhym uplynutím času“.¹²

V roku 1998 sa Ústavný súd ČR vyslovil aj k problematike výhrady svedomia počas výkonu väzby. Predmetom ústavnej sťažnosti bola námietka, že sťažovateľ je vo väzobnej väznici nútený prijímať potravu, ktorá nevyhovuje požiadavkám jeho židovského náboženského vyznania. Súd sťažnosť odmietol. Rozhodujúcou otázkou pre vyriešenie prípadu podľa neho bolo, „či je Česká republika ako verejná moc povinná poskytnúť špeciálnu stravu, požívanie ktorej je súčasťou výkonu náboženstva, pokiaľ sa príslušník tejto viery nachádza vo väznici, tj. v moci štátu, a je obmedzený v osobnej slobode.“ Súd dospel k záveru, že na túto otázku nie je možné dať všeobecnú odpoveď: riešenie bude vždy závisieť na konkrétnych okolnostiach prípadu, kde bude hrať významnú úlohu napr. to, či náboženské pravidlá nestanovujú pre takéto situácie výnimku; či dané stravovacie pravidlá boli dodržiavané už pred obmedzením osobnej slobody, alebo sa ich dotyčná osoba dožaduje až vo väznici; počet takýchto osôb vo väznici; možnosť štátu financovať takéto zvýšené nároky; povaha príslušných potravín a pod. V danom prípade správa väznice prijala podľa Súdu také opatrenia, ktoré umožnili, aby sťažovateľ nebol vo výkone svojej viery dotknutý. Vzápätí potom, ako sa sťažovateľ obrátil na ústavný súd, totiž správa väznice zabezpečila dovoz *košer* stravy zo strany Židovskej obce v Prahe. Pokiaľ by takéto opatrenia prijaté neboli – napr. kvôli nebezpečenstvu ohrozenia účelu väzby –

„bolo by nutné posúdiť možnosti štátu zabezpečiť iný spôsob *košer* stravovania.“¹³

2. EURÓPSKY SÚD PRE ĽUDSKÉ PRÁVA

Štrasburský súd explicitne odobral inštitút náboženských výnimiek v dvoch rozhodnutiach; obe rozhodnutia boli založené na čl. 9 Európskeho dohovoru o ľudských právach (sloboda myslenia, svedomia a náboženského vyznania) a obe pochádzajú z roku 2000.

Vo veci *Thlimmenos v. Grécko* podal sťažnosť príslušník Svedkov Jehovových, ktorý bol odsúdený na niekoľkoročné odňatie slobody za to, že v čase všeobecnej mobilizácie odmietol nosiť vojenskú uniformu. Toto počínanie odôvodnil tým, že je príslušníkom denominácie, ktorá sa hlási k pacifizmu. Po tom, ako si sťažovateľ odpykal svoj trest, uchádzal sa o miesto autorizovaného účtovníka. Grécka komora autorizovaných účtovníkov ho však odmietla prijať do svojich radov z dôvodu, že podľa príslušnej zákonnej úpravy nie je možné vymenovať za autorizovaného účtovníka osobu odsúdenú za závažný trestný čin. Sťažovateľova námietka v Štrasburgu spočívala v tom, že s ním bolo zaobchádzané ako s ktoroukoľvek inou osobou odsúdenou za závažný trestný čin, hoci jeho odsúdenie bolo dôsledkom výkonu jeho náboženskej slobody. Európsky súd mu jednomyselne vyhovel. Na jednej strane uznal, že štát má legitímny záujem vylúčiť určité osoby z profesie autorizovaného účtovníka. Zároveň však podľa neho „odmietnutie nosiť vojenskú uniformu z náboženských alebo filozofických dôvodov – na rozdiel od iných závažných trestných činov – nemôže implikovať nečestnosť alebo morálnu skazenosť, pri ktorých možno predpokladať, že ohrozia schopnosť osoby vykonávať povolanie autorizovaného účtovníka.“ Štát tu teda porušil Dohovor tým, že „nezakotvil patričné výnimky z pravidla vylučujúceho osoby odsúdené za závažné trestné činy z profesie autorizovaného účtovníka“. Inými slovami, zákon stanovujúci podmienky pre menovanie za autorizovaného účtovníka mal rozlišovať medzi osobami odsúdenými v dôsledku svojho náboženského presvedčenia a osobami odsúdenými z iných dôvodov.¹⁴

Druhý raz sa Európsky súd vyjadril k náboženským výnimkám vo veci *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Francúzsko*. Táto kauza sa týkala rituálneho zabíjania zvierat, vyžadovaného židovským náboženstvom.¹⁵ V zmysle francúzskeho práva sa ri-

¹² PL. ÚS 18/95. Zbierka nálezov a uznesení Ústavného súdu SR 1995. Košice 1996, s. 177–82; PL. ÚS 18/98. Ústavní soud ČR: Sbírka nálezů a usnesení – sv. 14. C. H. Beck, Praha 2000, s. 181.

¹³ II. ÚS 227/97. Ústavní soud ČR: Sbírka nálezů a usnesení – sv. 10. C. H. Beck, Praha 1998, s. 447.

¹⁴ Rozsudok zo 6. 4. 2000; Reports 2000–IV.

¹⁵ Keďže židovské náboženské predpisy zakazujú konzumáciu krvi, zviera musí byť usmrtené jediným rezom veľmi ostrého noža tak, aby okamžite vytieklo čo najväčšie množstvo krvi. Tento rituál je v rozpore s právom mnohých európskych krajín, podľa ktorého musí byť zviera určené na zabitie najprv omráčené, tj. uvedené do stavu bezvedomia, v ktorom je udržiavané, až kým nepríde smrť – s cieľom ušetriť ho nadmerného utrpenia.

tuálne zabíjanie zvierat nepovažuje za týranie zvierat, pokiaľ je vykonávané osobami, ktoré sú na to autorizované náboženskými organizáciami, ktoré zasa musia byť schválené ministerstvom poľnohospodárstva. Uvedená výnimka je v praxi využívaná okrem Židov aj moslimami. V rámci židovskej obce udelilo ministerstvo svoje schválenie len jednému subjektu – tzv. Centrálnemu konzistoriu, ktoré zastrešuje väčšinu židovských združení vo Francúzsku. O schválenie požiadala aj organizácia sťažovateľa. Ide o malé združenie ultraortodoxných Židov, ktorí presadzujú, aby sa po usmrtení zvierat dôkladne preskúmalo, či ich mäso neobsahuje žiadne stopy nemoci alebo anomálie; mäso certifikované ako *košer* Centrálnym konzistoriom nepovažujú títo Židia za vyhovujúce. Ministerstvo žiadosť sťažovateľa odmietlo s odôvodnením, že nie je dostatočne reprezentatívnym združením v rámci francúzskej židovskej komunity. Predmetom konania v Štrasburgu teda nebola absencia náboženskej výnimky vo francúzskom práve, ale skutočnosť, že príslušné orgány sa rozhodli udeľovať túto výnimku v závislosti od „reprezentatívnosti“ žiadateľa. Súd tentoraz sťažovateľovi nevyhovel. Namietaný zásah podľa neho sledoval legitímny cieľ – konkrétne ochranu verejného zdravia a verejného poriadku. Bol navyše „obmedzeného rozsahu“, keďže sťažovateľ mohol dovážať mäso spĺňajúce jeho nároky z Belgicka. Tento verdikt Súd prijal pomerom desiatich hlasov ku siedmim; podľa disentujúcich sudcov sa Francúzsko dopustilo diskriminácie sťažovateľa ako menšinovej náboženskej organizácie, a teda aj porušenia Dohovoru. V kontexte danej témy je však podstatné, že i samotná väčšina Súdu tu vo všeobecnosti opäť uznala inštitút náboženských výnimiek. Tento inštitút je podľa Súdu výsledkom „pozitívneho záväzku štátu zabezpečiť účinnú ochranu náboženskej slobody.“¹⁶

3. NAJVVYŠŠÍ SÚD USA

Podľa prvej časti Prvého dodatku k Ústave USA: „Kongres neprijme žiaden zákon týkajúci sa etablovania náboženstva, alebo zakazujúci jeho slobodný výkon.“ Prvý z týchto zákazov sa v americkej právnej terminológii nazýva aj „Establishment Clause“ a druhý „Free Exercise Clause“. Do judikatúry Najvyššieho súdu USA, aplikujúcej citované ustanovenie, patria o.i. nasledovné kauzy:

– *Reynolds v. United States*¹⁷ – Súd odmietol udeliť výnimku spod trestnoprávneho zákazu polygamie mormónovi, hoci podľa ustálenej doktríny mormónskej cirkvi je povinnosťou jej mužských členov, aby – pokiaľ im to dovoľia okolnosti – mali viacero manželiek;

– *Prince v. Commonwealth of Massachusetts*¹⁸ – Súd odmietol udeliť výnimku spod zákona o zákaze detskej práce príslušníčke Svedkov Jehovových, ktorá spolu so svojou 9-ročnou neterou ponúkala na ulici náboženské časopisy; neter aj teta tvrdili, že distribúcia príslušnej literatúry je ich náboženskou povinnosťou a odvolávali sa na vetu zo Starého Zákona „malé dieťa ich povedie“;

– *Sherbert v. Verner*¹⁹ – Súd udelil výnimku spod zákonného ustanovenia, v zmysle ktorého príspevok v nezamestnanosti nie je priznaný tomu, kto „bez náležitého dôvodu“ neprijme zamestnanie ponúknuté zamestnávateľom alebo úradom práce. Sťažovateľka si nemohla nájsť prácu kvôli tomu, že nebola ochotná pracovať v sobotu – bola totiž členkou Cirkvi adventistov siedmeho dňa, a podľa učenia tejto cirkvi je práve sobota dňom odpočinku;

– *Thomas v. Review Board of the Indiana Employment Security Division*²⁰ – Súd udelil výnimku spod zákonného ustanovenia, v zmysle ktorého príspevok v nezamestnanosti nie je priznaný osobe, ktorá „dobrovoľne ukončila pracovný pomer bez náležitého dôvodu súvisiaceho s prácou“. Sťažovateľ, člen Svedkov Jehovových, sa zamestnal v továrni v oddelení výroby ocele, ktorá bola určená na rozličné priemyselné využitie. Približne po roku bolo toto oddelenie zrušené a sťažovateľa preradili do oddelenia na výrobu tankov. Keď sťažovateľ zistil, že všetky zvyšujúce oddelenia danej továrne produkujú zbrane, podal výpoveď. Uviedol, že jeho náboženské presvedčenie mu zakazuje priamo participovať na výrobe zbraní – na rozdiel od výroby surovín, ktoré môžu byť finálne zužitkované na výrobu zbraní;

– *United States v. Lee*²¹ – Súd odmietol udeliť výnimku spod povinnosti zamestnávateľa odvádzať za svojich zamestnancov príspevky do sociálnych fondov. Sťažovateľ, príslušník amišskej cirkvi, zamestnával na svojej farme niekoľko ďalších členov tej istej cirkvi. Podľa jeho tvrdenia tak odvádzanie týchto príspevkov, ako aj príjem dávok sociálneho zabezpečenia odporujú amišskému náboženstvu, ktoré zaväzuje svojich

¹⁶ Rozsudok z 27. 6. 2000. Reports 2000–VII.

¹⁷ 98 U.S. 145 (1879).

¹⁸ 321 U.S. 158 (1944).

¹⁹ 374 U.S. 398 (1963).

²⁰ 450 U.S. 707 (1981).

²¹ 455 U.S. 252 (1982).

členov, aby si sami navzájom poskytovali pomoc sledovanú štátnym sociálnym systémom;

– *Wisconsin v. Yoder*²² – Súd udelil výnimku spod povinnej školskej dochádzky do dovšenia 16 rokov, a to v období po skončení základnej školy. Sťažovatelia, opäť príslušníci amišskej cirkvi, namietali voči jednému alebo dvom rokom povinnej dochádzky po skončení základnej školy, keďže stredné školy sú (na rozdiel od základných škôl) zvyčajne situované ďaleko od amišských komunít a vplyv, ktorému sú žiaci na týchto školách vystavení, je v zásadnom rozpore s hodnotami amišskej viery. Amiši vo všeobecnosti veria, že spása vyžaduje separáciu od modernej spoločnosti a jej hodnôt; členovia tejto cirkvi žijú v uzavretých komunitách, živia sa prevažne poľnohospodárstvom a odmietajú mnohé dopravné, komunikačné i ďalšie „výdobytky techniky“;

– *Goldman v. Weinberger*²³ – Súd odmietol udeliť výnimku spod interných predpisov amerického letectva, podľa ktorých v úradných priestoroch nemôžu zamestnanci letectva nosiť pokrývku hlavy. Sťažovateľ, ortodoxný Žid a vysvätený rabín, pracoval v letectve ako psychológ – a domáhal sa nosenia jarmulky, ktoré definoval ako jednu z tradičných náboženských povinností Žida-muža – ako „tichú oddanosť blízku modlitbe“ a „prejav úcty k Bohu... cieľom ktorého je udržiať vedomie Božej prítomnosti“;

– *O'Lone v. Estate of Shabazz*²⁴ – Súd odmietol udeliť výnimku spod väzenských predpisov, ktoré väzňom zaradeným na prácu mimo väzenského komplexu neumožňovali, aby sa počas dňa (cez pracovnú prestávku) vracali do väznice. Sťažovatelia boli moslimami a chceli navštevovať moslimskú bohoslužbu, ktorá sa konala v hlavnej budove väznice. Išlo o tzv. Jumu'ah – bohoslužbu predpísanú Koránom na každý piatok po tom, ako slnko dosiahne svoj zenit, a pred popoludňajšou modlitbou;

– *Employment Div., Dept. of Human Resources of Oregon v. Smith*²⁵ – Súd odmietol udeliť výnimku spod zákona, ktorý medzi inými drogami kriminalizoval aj pejot.²⁶ Sťažovatelia boli členmi Cirkvi pôvodných obyvateľov Ameriky a namietali, že podľa učenia tejto cirkvi „pejot stelesňuje božskosť jednotlivca a jeho požívanie je aktom uctievania sviatosti“.

Ďalší text je pokusom o klasifikáciu faktorov a kritérií, ktorými sa Najvyšší súd USA pri svojom rozhodovaní riadil, resp. otázok a problémov, ktoré jeho

judikatúra nastolila (odvolávam sa pritom aj na iné rozhodnutia Súdu než tie uvedené vyššie).

3.1 DEFINÍCIA NÁBOŽENSKEJ POVINNOSTI

Faktor religiozity: Môže súd skúmať, či namietaná povinnosť jednotlivca naozaj vyplýva z jeho náboženstva?

Vo veci *Thomas* sťažovateľ ešte pred podaním výpovede konzultoval svoje náboženské výhrady s kolegom z práce, ktorý bol tiež Svedok Jehovov. Ten mu povedal, že priama participácia na výrobe zbraní nie je podľa jeho mienky v rozpore s ich náboženstvom. Sťažovateľ však dospel k záveru, že striktná interpretácia princípov Svedkov Jehovových vyžaduje, aby videl deliacu čiaru medzi (akceptovateľnou) účasťou na výrobe surovín, ktoré môžu byť finálne zužitkované na výrobu zbraní – a (neakceptovateľnou) účasťou na výrobe samotných zbraní.²⁷ Najvyšší súd USA k tomu uviedol:

„Určenie, čo je 'náboženskou' vierou alebo praktickou je spravidla ťažká a delikátna úloha, riešenie ktorej však nesmie závisieť na tom, ako sudcovia vnímajú danú vieru alebo praktiku: náboženské presvedčenie nemusí byť všeobecne akceptovateľné, logické, konzistentné alebo zrozumiteľné, aby si zaslúžilo ochranu Prvého dodatku. Možno si samozrejme predstaviť námietku natoľko bizarnú, natoľko zjavne nespočívajúcu na náboženskej motivácii, že sa na ňu nevzťahuje ochrana podľa Prvého dodatku; o taký prípad tu však nejde, a záruka slobodného výkonu náboženstva nie je obmedzená na presvedčenie, ktoré je zdieľané všetkými členmi príslušnej denominácie. Predovšetkým v tejto citlivej oblasti nepatrí do kompetencie súdov zisťovať, či si príkazy spoločnej viery vykladal správnejšie sťažovateľ alebo jeho kolega. Súdny nie sú arbitrami teologickej interpretácie.“²⁸

Vo veci *Frazee v. Illinois Department of Employment Security*²⁹ dokonca Súd konštatoval, že Prvý dodatok sa vzťahuje aj na osoby, ktoré sa nehlásia ku žiadnej konkrétnej cirkvi, resp. denominácii. Okolnosti tejto kauzy boli analogické ako v kauzách *Sherbert* a *Thomas*: sťažovateľovi nebol priznaný príspevok v nezamestnanosti, lebo odmietol pracovať v nedeľu. Na rozdiel od sťažovateľov v predošlých dvoch kauzách sa však *Frazee* nedefinoval ako člen špecifickej cirkvi, ale jednoducho ako „kresťan“. Súd uviedol, že tento rozdiel nie je pre jeho verdikt rozhodujúci:

²² 406 U.S. 205 (1972).

²³ 475 U.S. 503 (1986).

²⁴ 482 U.S. 342 (1987).

²⁵ 494 U.S. 872 (1990).

²⁶ Mexický kaktus s halucinogénnymi účinkami.

²⁷ *Thomas*, s. 711.

²⁸ *Id.*, s. 714–6.

²⁹ 489 U.S. 829 (1989).

„Nikdy sme nenaznačili, že pokiaľ sťažovateľ nepatrí ku cirkvi, ktorá zakazuje, čo jeho zamestnanie vyžaduje, jeho viera – akokoľvek úprimná – musí byť považovaná za čisto osobnú preferenciu, a nie za náboženskú vieru... Je pravda, že medzi jednotlivými kresťanskými denomináciami existujú aj také, ktoré neprikazujú svojim členom zdržať sa nedelnej práce, ale to nezmenšuje sťažovateľovu ochranu vyplývajúcu z Free Exercise Clause... Nepochybne, členstvo v organizovanej náboženskej spoločnosti, najmä v takej, kde by špecifické pravidlo zakazovalo členom pracovať v nedeľu, by zjednodušilo problém identifikovania úprimného náboženského presvedčenia – ale my odmietame tézu, podľa ktorej ak chce osoba získať ochranu Free Exercise Clause, musí sa riadiť princípmi konkrétnej náboženskej spoločnosti.“³⁰

Širšou otázkou v tomto kontexte je, ako vôbec právne definovať náboženstvo. Kauza *United States v. Seeger*³¹ sa týkala § 6(j) Zákona o všeobecnom vojenskom výcviku a službe. Citované ustanovenie vyňalo každú osobu, „ktorej svedomiu sa priechi účasť na vojne v akejkoľvek forme, a to v dôsledku jej náboženskej výchovy a viery“, z vojenského výcviku a služby v ozbrojených silách USA. Pojem „náboženská výchova a viera“ bol zákonom definovaný ako „viera jednotlivca vo vyššiu bytosť, zahŕňajúca povinnosti nadradené tým, ktoré vyplývajú z akýchkoľvek ľudských vzťahov, ale [nevzťahujúca sa na] zásadne politické, sociologické alebo filozofické názory, alebo na púhy morálny kódex.“ Súd skúmal otázku, či termín „vyššia bytosť“ v zmysle § 6(j) znamená širší pojem ako „ortodoxný Boh“. Uviedol, že pri interpretácii uvedeného pojmu nesmie Kongresu pripísať „úmysel klasifikovať rozličné denominácie“ – konkrétne preferovaním teistických náboženstiev pred ostatnými. Súd preto konštruoval § 6(j) ako zahŕňajúci „všetky úprimné náboženské vyznania, ktoré sú založené na sile, bytosti alebo viere, ktorej je všetko ostatné podriadené, alebo na ktorej všetko ostatné závisí“. Súd tu sformuloval svoj test nasledovne: „V medziach zákonnej definície je aj úprimná a zmysluplná viera, zastávajúca v živote človeka miesto paralelné tomu, ktoré je vyplnené Bohom u osôb, ktoré sa zjavne kvalifikujú pre danú zákonnú výnimku.“³²

J. Choper túto formuláciu kritizuje ako príliš vágnu.³³ Zavrhuje takisto prístup, ktorý vymedzuje

náboženstvo ako sféru „najvyšších záujmov“ osoby a podľa ktorého má „náboženský“ povahu všetko, čo je pre konkrétneho jednotlivca v živote najdôležitejšie – bez ohľadu na to, ako „sekulárne“ to môže pôsobiť. Túto definíciu hodnotí Choper ako takisto príliš neurčitú, a najmä príliš širokú.³⁴ Prístup navrhovaný Choperom sa sústreďuje na to, čo odlišuje náboženskú vieru od iných presvedčení a v dôsledku čoho majú výnimky spod všeobecne záväzného práva pre veriacich jedinečný význam. Takýmto odlišujúcim znakom sú podľa Chopera tzv. extratemporálne dôsledky konania proti svojmu presvedčeniu: ak veriaci osoba poruší to, čo považuje za Boží príkaz, verí, že to spôsobí zatratenie jej duše, resp. môže k nemu napokon viesť; dôsledky jej správania sa teda premietnu vo večnosti.³⁵ Hoci to nemožno potvrdiť empiricky, intuícia a skúsenosť nám napovedajú, že stupeň vnútorného utrpenia a traumy je vo všeobecnosti podstatne vyšší u týchto osôb než u jednotlivcov, ktorí sú nútení konať len proti svojmu svedomiu, resp. morálnemu presvedčeniu.³⁶ Analogický princíp stojí napr. aj za inštitútom nutnej obrany v trestnom práve: spoločnosť tu ospravedlňuje porušenie svojich zákonov v prípadoch, keď považuje ujmu spôsobenú ich dodržaním za vyššiu, než od jednotlivca možno spravodlivo požadovať.³⁷

Choper teda argumentuje v prospech „testu religiozity“, ktorý sa sústreďuje na povahu dôsledkov, aké má pre danú osobu dodržanie svetského práva – a nie na samotný predmet jej viery. Takýto test je podľa neho dostatočne flexibilný na to, aby zahrnul aj denominácie nové, nekonvenčné, resp. na Západe nie príliš rozšírené. Je pravda, že uvedený test vylučuje spod ochrany Free Exercise Clause „sekulárne“ presvedčenie, ale samotné toto ustanovenie používa termín „náboženstvo“, a preto je nevyhnutné naplniť daný termín aspoň minimálnym obsahom. Presvedčenie, ktoré nespĺňa znaky navrhovanej definície, sa pritom môže uchádzať o ochranu v rámci iných ustanovení ústavy – hoci nie s rovnakou intenzitou ako náboženské presvedčenie, ktoré ústava chráni osobitne.³⁸

Choper zároveň uvádza hlavný nedostatok svojej definície: nezahŕňa situácie, keď osoba síce namieta proti poslušnosti svetskému právu z dôvodu, že sa to priechi jej náboženstvu, ale nespája si s prípadnou poslušnosťou tomuto právu žiadne „posmrtné dôsledky“. Príkladom môže byť liturgické užívanie vína v kres-

³⁰ Id., s. 833-4.

³¹ 380 U.S. 163 (1965).

³² Id., s. 174-6.

³³ JESSE H. CHOPER: *Securing Religious Liberty: Principles for Judicial Interpretation of the Religion Clauses*. University of Chicago Press, Chicago & London 1995, s. 67-9.

³⁴ Id., s. 69-74.

³⁵ Id., s. 74-5.

³⁶ Id. Na druhej strane Choper uznáva, že veriaci osoba môže znášať sankcie za neuposlušnosť svetského zákona ľahšie než ostatní, keďže sú pre ňu „vykompenzované“ práve odmenou v podobe večného života (s. 76).

³⁷ Id., s. 76.

³⁸ Id., s. 77-9; pozri argumentáciu M. McConnella v časti 3.3.

ľanstve (otázka náboženskej výnimky v tomto smere bola v USA aktuálna v období prohibície). Najmä mimo západného sveta sa zasa možno stretnúť s náboženstvami, v ktorých nie je učenie o „živote po živote“ tým najdôležitejším momentom, prípadne ktoré sa touto otázkou vôbec nezaoberajú.³⁹ To je však zároveň v súlade s Choperovým hlavným argumentom, podľa ktorého sa výnimky spod všeobecne záväzného práva majú udeľovať tým, u ktorých by opačný postup viedol k značne závažnejšej traume než u ostatných – a to sú vo všeobecnosti práve osoby, ktoré si so svojim správaním v danej oblasti spájajú „extratemporálne dôsledky“.⁴⁰

Faktor centrality: Môže súd skúmať, či namietaná povinnosť tvorí centrálnu časť príslušného náboženstva?

Niektoré rozhodnutia Najvyššieho súdu USA o udelení náboženskej výnimky sú do značnej miery založené na konštatovaní, že konkrétna povinnosť má v rámci príslušného náboženstva kľúčové postavenie. Vo veci *Sherbert* hovorí Súd o „zásadnom porušení sťažovateľkinho práva podľa Prvého dodatku“, v dôsledku ktorého je sťažovateľka nútená porušiť „kardinálny princíp svojej viery“.⁴¹ Rozhodnutie vo veci *Yoder* sa na centralitu dotknutej náboženskej povinnosti odvoláva ešte viac. Súd tu opakovane zdôraznil, že námietka amíšov vychádza z ich „centrálnych“ náboženských princípov a napadnutý zákon zasahuje do „fundamentálnych“ povinností amíšskych veriacich. Pokiaľ by sa tento zákon na nich aplikoval, znamenalo by to „veľmi reálnu hrozbu“ zániku amíšskeho náboženstva v jeho súčasnej podobe.⁴²

V neskorších konaniach však Súd odmieta použiť centralitu namietanej náboženskej povinnosti ako kritérium pre udelenie náboženskej výnimky. Sudca Brennan vo svojom odlišnom stanovisku vo veci *O'Lone* vyčíta väčšine Súdu, že dostatočne nezohľadnila práve tento faktor: Jumu'ah je totiž najdôležitejšia moslimská bohoslužba, porovnateľná so sobotným obradom u Židov a nedeľným u kresťanov. Účasť na tejto bohoslužbe je pre každého moslima v zmysle Koránu povinná, nemožno ju realizovať individuálne a neúčasť nemožno ničím nahradiť.⁴³

Väčšinové stanovisko Súdu v kauze *Smith* sa k tejto téme vyjadruje nasledovne: „Sudcom nenáleží určovať

'centralitu' náboženskej povinnosti v oblasti náboženskej slobody o nič viac, než im náleží určovať 'dôležitosť' ideí v oblasti slobody prejavu. Ktorým princípom práva alebo logiky možno oponovať tvrdeniu veriaceho, že dané konanie je 'centrálne' pre jeho vieru?“⁴⁴

Faktor úprimnosti: Môže súd skúmať úprimnosť náboženského presvedčenia sťažovateľa?

Najčastejšou formuláciou Súdu je, že o úprimnosti sťažovateľovho presvedčenia „neboli vznesené pochybnosti“ – z čoho možno vyvodiť, že toto kritérium je pre udelenie náboženskej výnimky aspoň do určitej miery relevantné.⁴⁵

Kauza *Hobbie v. Unemployment Appeals Commission of Florida*⁴⁶ vychádzala z podobného skutkového stavu ako kauzy *Sherbert* a *Thomas*: sťažovateľka bola prepustená zo zamestnania, lebo ako členka Cirkvi adventistov siedmeho dňa odmietla pracovať v sobotu; následne jej nebol priznaný príspevok v nezamestnanosti. Odlišnosť od citovaných dvoch prípadov spočívala v tom, že sťažovateľka sa stala členkou Cirkvi adventistov až 2,5 roka potom, ako nastúpila do práce k danému zamestnávateľovi. Na rozdiel od predošlých sťažovateľov teda „nadobudla“ relevantné náboženské výhrady až v priebehu zamestnania. Súd však odmietol na základe tohto faktora spochybniť úprimnosť jej náboženského presvedčenia (a rozhodol o porušení Prvého dodatku). Uviedol, že opačný prístup by znamenal „poskytnúť náboženskému konvertitovi horšie zaobchádzanie než jednotlivcovi, ktorý si svoju vieru osvojil ešte pred vznikom pracovného pomeru“, čo Súd odmieta urobiť. „Prvý dodatok chráni aj náboženskú slobodu zamestnancov, ktorí sa prihlásia k náboženstvu – alebo konvertujú z jedného vyznania na iné – až potom, ako sú prijatí do práce.“⁴⁷ Z vyššie citovaného rozhodnutia vo veci *Praze* dokonca vyplýva, že úprimnosť sťažovateľa nie je automaticky vylúčená ani v prípade, ak sa nehlási ku žiadnej konkrétnej cirkvi či denominácii.

Súd však nikdy neurobil faktor úprimnosti formálnou súčasťou svojho „testu“ pre udelenie náboženskej výnimky. V neskorších konaniach začal v tomto smere používať rovnaký argument ako pri faktore centrality: existenciu úprimnosti nemožno objektívne posúdiť. Uvedený argument rozvinul v rámci judikatúry Najvyššieho súdu USA už sudca Jackson

³⁹ Id., s. 80–1.

⁴⁰ Id., s. 86.

⁴¹ *Sherbert*, s. 406.

⁴² *Yoder*, s. 210–221.

⁴³ *O'Lone*, s. 360.

⁴⁴ *Smith*, s. 886–7.

⁴⁵ Napr. *Sherbert*, s. 399; *Yoder*, s. 209; *O'Lone*, s. 345. Najmä vo veci *Yoder* sa zdá, že opakované odkazy na skutočnosť, že amíšské náboženstvo „preniká a ovplyvňuje celý spôsob života jeho príslušníkov“ (s. 210) značne napomáhajú úspechu náboženskej námietky sťažovateľov.

⁴⁶ 480 U.S. 136 (1987).

⁴⁷ Id., s. 144.

vo svojom odlišnom stanovisku vo veci *United States v. Ballard*.⁴⁸ Sťažovatelia tu boli odsúdení za trestný čin podvodu v dôsledku aktivít, ktoré vykonávali ako vodcovia náboženského hnutia. Toto hnutie sami založili a na základe tvrdení, že sú Božími poslami s nadprirodzenými liečebnými schopnosťami, získavali finančné príspevky od dobrovoľných darcov. Väčšinou v danej trestnej veci: konkrétne, sudca inštruoval porotu, aby svoje rozhodnutie o vine či nevine obžalovaných nezaložila na tom, či je ich náboženstvo pravdivé, ale na tom, či mu obžalovaní sami verili. Opačný postup by bol podľa Súdu porušením Prvého dodatku; náboženská sloboda totiž zahŕňa „právo hlásať teórie o živote a smrti a o živote po smrti, ktoré sú pre ortodoxných veriacich kacírstvom. Kacírske procesy sú našej ústave cudzie. Ľudia môžu veriť v to, čo nie sú schopní dokázať.“ Porota teda v súlade s Prvým dodatkom môže skúmať len to, či obžalovaní skutočne verili náboženstvu, ktoré hlásali.⁴⁹

Podľa sudcu Jacksona je tento pokus o „separáciu náboženskej pravdivosti od náboženskej úprimnosti“ vopred odsúdený na neúspech: „Nerozumiem tomu, ako môžeme oddeliť otázku, čomu obžalovaní verili, od otázky, čo je uveriteľné.“⁵⁰ Každé náboženstvo je založené predovšetkým na osobnej náboženskej skúsenosti, a táto skúsenosť má veľmi individuálnu povahu. „[T]ak ako niektoré tóny a farby, pre jedných existuje a pre druhých nie.“ Inými slovami, pokiaľ sudcovia alebo členovia poroty skúmajú úprimnosť náboženskej viery účastníka konania, ich verdikt bude s veľkou pravdepodobnosťou závisieť na tom, či sami zdieľajú podobné náboženské presvedčenie, resp. či sú vôbec veriaci. „[N]everiaci mu najskôr vôbec nebudú rozumieť, a takmer určite mu neuveria.“⁵¹

Pokiaľ ide o postoje právnej teórie, D. Steinberg napr. argumentuje, že súdny prieskum úprimnosti v kauzách týkajúcich sa náboženských výnimiek je jednoducho len jednou zo situácií, keď súd skúma duševný stav účastníka konania. Deje sa tak aj v iných typoch konaní – napr. pri určovaní, či bol trestný čin spáchaný úmyselne. Je pravda, že náboženské presvedčenie má určité špeciálne znaky, ktoré môžu súdom v tomto smere uľahčiť i skomplikovať situáciu. Veriaci človek môže napr. demonštrovať úprimnosť svojho presvedčenia poukazom na to, že sa po celý život, resp. od istého času správal v súlade s princípmi svojho náboženstva.

Na druhej strane, osoba môže takisto tvrdiť, že si svoje presvedčenie osvojila tesne pred podaním žiadosti o náboženskú výnimku. Tu Steinberg navrhuje, aby súdy rozhodli o dôveryhodnosti tvrdenia sťažovateľa analogickým spôsobom, ako v trestných a civilných kauzách rozhodujú o dôveryhodnosti výpovede svedka (napr. na základe pravdivosti jeho predošlých tvrdení, resp. na základe vnútornej konzistentnosti jeho výpovede).⁵² J. Choper tu zasa vo všeobecnosti navrhuje, aby dôkazné bremeno nespočívalo na sťažovateľovi, ale na štáte: výnimka by sa teda mala udeliť, pokiaľ súd nedokáže sťažovateľovi jeho neúprimnosť.⁵³

Obaja zmienení autori tiež uvádzajú situácie, v ktorých je podľa nich minimálna pravdepodobnosť, že žiadatelia o náboženskú výnimku sú neúprimní, a že teda dochádza k zneužívaniu tohto inštitútu: po prvé, keď má daná výnimka takú povahu, že pre samotného sťažovateľa (a osoby zdieľajúce jeho vyznanie) je síce dôležitá, ale pre príslušníkov iných denominácií alebo pre neveriacich by nemala žiadnu cenu;⁵⁴ a po druhé, keď sťažovateľ môže nahradiť namietanú právnu povinnosť alternatívnou činnosťou.⁵⁵

3.2. DEFINÍCIA KONFLIKTU SO SVETSKÝM PRÁVOM

Má súd v oblasti náboženskej slobody rozlišovať medzi priamym a nepriamym donútením?

Najvyšší súd USA priznáva náboženské výnimky v dvoch typoch situácií. Prvou je tzv. priame donútenie: napadnutý predpis (spravidla pod hrozbou trestných sankcií, pokuty alebo obdobných právnych následkov) výslovne zakazuje konanie, ktoré sťažovateľ považuje za realizáciu svojej náboženskej povinnosti, alebo naopak prikazuje konanie, ktoré je podľa sťažovateľa v rozpore s takouto povinnosťou. Inými slovami, pokiaľ chce daná osoba zachovať vernosť svojmu presvedčeniu, musí porušiť platné právo: napr. v kauze *Yoder* čelili rodičia, ktorí neposielali svoje deti mladšie ako 16 rokov do verejnej alebo súkromnej školy, trestným sankciám.

Na druhej strane, napr. vo veci *Sherbert* bol konflikt medzi náboženskou povinnosťou a zákonom (tak ako bol aplikovaný) len nepriamy: zákon sťažovateľke neprikazoval pracovať v sobotu, iba jej nepriznal určitú peňažnú dávku, pokiaľ tak neurobila. Pri nepriamom donútení teda nie je výsledkom dodržania náboženskej

⁴⁸ 322 U.S. 78 (1944).

⁴⁹ Id., s. 86–7.

⁵⁰ Id., s. 92.

⁵¹ Id., s. 93.

⁵² DAVID E. STEINBERG: *Rejecting the case against the free exercise exemption: A critical assessment*. Boston University Law Review, March 1995, Volume 75, s. 277–286.

⁵³ CHOPER, s. 91–2.

⁵⁴ Napr. právo židovského študenta nosiť počas basketbalových zápasov na hlave jarmulku; STEINBERG, s. 308–315.

⁵⁵ Typickým príkladom je civilná služba u osôb vyňatých spod základnej vojenskej služby, alebo pridelenie na prácu v nedeľu u osôb, ktoré svätia iný deň v týždni; CHOPER, s. 92–3.

povinnosti porušenie platného práva, ale „len“ strata nároku na príslušnú dávku, resp. obdobné plnenie. Súd však dospel k záveru, že aj takýto postup je zásahom do práva na slobodný výkon náboženstva. Sťažovateľka je totiž v dôsledku neho nútená „vybrať si medzi nasledovaním prikázania svojej viery a stratou dávky na jednej strane – a spreneverením sa tomuto prikázaniu a získaním dávky na strane druhej. Keď štát postaví jednotlivca pred takúto voľbu, spôsobuje mu tým rovnakú ujmu na náboženskej slobode, ako keby zaviedol pokutu za svätenie soboty.“⁵⁶ Hoci štát nie je vôbec povinný poskytovať príspevky v nezamestnanosti, ak sa tak rozhodne urobiť, nemôže podmieniť ich dostupnosť ochotou jednotlivca porušiť imperatívy jeho viery; inak v konečnom dôsledku penalizuje slobodný výkon náboženstva.⁵⁷

Z neskorších rozhodnutí Súdu však možno vyvodíť, že nepriame donútenie treba hodnotiť menej prísne ako priame. Napr. vo veci *Bowen v. Roy*⁵⁸ Súd rozlišuje medzi „štátnym donútením“ a „podmienkami vzťahujúcimi sa na štátom poskytované dávky“, pričom uvádza:

„[O]dopretie takýchto dávok všeobecne aplikovateľným a navonok neutrálnym zákonom má úplne inú – menej závažnú – povahu ako pozitívne donútenie alebo zákaz, pod hrozbou trestných sankcií, konania s náboženskými implikáciami. [P]rávna úprava, ktorá len nepriamo stavia jednotlivca pred voľbu medzi získaním štátnej dávky a dodržaním náboženskej viery je úplne odlišnou záležitosťou ako štátny zásah, ktorý kriminalizuje nábožensky motivované konanie, alebo bez možnosti voľby núti osobu ku správaniu, ktoré sa priechi jej vyznaniu. Štátny zásah do náboženskej slobody nie je oslobodený od súdneho prieskumu len preto, že je nepriamy – ale povaha zásahu je relevantná pre úroveň tohto prieskumu.“⁵⁹

Sú náboženské výnimky neprípustné v rámci trestného a daňového práva?

Vo veci *Reynolds* Súd konštatoval, že uznať náboženskú vieru ako faktor zbavujúci zodpovednosti za trestný čin by znamenalo „dovoliť každému občanovi, aby bol sám sebe zákonom“. Za takýchto okolností by „štát existoval len nominálne“. ⁶⁰ Vo veci *Smith* sa Súd takisto zdá naznačovať, že spod trestného práva nemožno udeliť žiadne náboženské výnimky. „Aby sa jednotlivec musel riadiť trestným zákonom len vtedy, pokiaľ sa zhoduje s jeho náboženským presvedčením

– s výnimkou prípadov, keď je záujem štátu na dodržiavaní zákona 'naliehavý' – to odporuje ústavnej tradícii i zdravému rozumu.“⁶¹ Na druhej strane, podľa odlišného stanoviska sudkyne O'Connor v tejto kauze je práve kriminalizácia určitej náboženskej praktiky tým „najkrutejším možným zásahom“ do náboženskej slobody, a preto by tu mal byť prieskum súdu ešte striktnnejší než v iných oblastiach práva.⁶² Sumarizujúc, sporné postavenie trestného práva v tomto kontexte vyplýva z toho, že v tejto oblasti sú „najvyššie stávky“ na oboch stranách: na strane štátu (ktorý trestným právom chráni to, čo považuje za základy spoločnosti) i na strane jednotlivca (pre ktorého sú trestné sankcie najdrastickejším zásahom do výkonu náboženstva).

Z rozhodnutia vo veci *Lee* zasa možno vyvodíť záver o neprípustnosti náboženských výnimiek v daňovej oblasti. Súd tu poukázal na paralelu odvodov do sociálnych fondov s platením dane z príjmu a uviedol:

„Rozdiel, prinajmenšom v teórii, spočíva v tom, že odvody do sociálnych fondov sú vyčlenené len na podporu systému sociálneho zabezpečenia. Pre účely tejto kauzy však neexistuje zásadný rozdiel medzi všeobecnými daňami a odvodmi do fondov. Ak napr. jednotlivec verí, že vojna je hriechom, a ak isté percento federálneho rozpočtu možno identifikovať ako určené na vojenské aktivity, tento jednotlivec by mal takisto právo, aby bol oslobodený od platenia príslušného percenta dane z príjmu. Daňový systém by nemohol fungovať, ak by sa príslušníkom jednotlivých denominácií udeľovali daňové výnimky na základe toho, že príjmy z daní sa využívajú v rozpore s ich vierou. Keďže široký verejný záujem na fungovaní zmysluplného daňového systému je taký významný, konflikt medzi náboženským presvedčením a platením daní nie je dôvodom pre oslobodenie od dane.“⁶³

Podliehajú interné predpisy armády a väznic voľnejšiemu súdnemu prieskumu?

Vo veci *Goldman* i vo veci *O'Lone* Súd konštatoval, že v určitých špecifických prostrediach (v prvom prípade šlo o armádu, v druhom o väznicu) je jeho prieskum „opatrnnejší“. Znamená to, že musí priznať veľkú váhu názoru vedenia príslušnej inštitúcie a na napadnuté interné predpisy aplikovať iba tzv. „test rozumnosti“. ⁶⁴ Týmto testom prešli predpisy tak vo veci *Goldman*, ako aj vo veci *O'Lone*. Najmä druhé z uvedených rozhodnutí sa stalo príčinou sváru med-

⁵⁶ *Sherbert*, s. 403–4; zvýraznila autorka.

⁵⁷ *Id.*, s. 405–6.

⁵⁸ 476 U.S. 693 (1986).

⁵⁹ *Id.*, s. 704–7.

⁶⁰ *Reynolds*, s. 166–7.

⁶¹ *Smith*, s. 885.

⁶² *Id.*, s. 898–9.

⁶³ *Lee*, s. 260.

⁶⁴ V ostatných prípadoch týkajúcich sa zásahov do náboženskej slobody Súd spravidla používa „test nevyhnutnosti“.

zi sudcami. Štyria z deviatich sudcov, vedení sudcom Brennanom, tu napísali odlišné stanovisko, v ktorom broja za prijatie prísnejšieho testu pri revízii väzenských predpisov: „[M]oc vykonávaná v tieni musí byť obmedzovaná prinajmenšom tak starostlivo ako moc vykonávaná na slnku. Mali by sme sa obzvlášť zdráhať vo veľkom delegovať moc na tých, ktorí ju uplatňujú nad marginalizovanými skupinami spoločnosti.“⁶⁵

3.3. ROVNOSŤ VŠETKÝCH OSÔB A NÁBOŽENSKÁ NEUTRALITA ŠTÁTU

Na problém náboženských výnimiek možno nazerať aj ako na „medzihrú“ troch ústavných princípov: náboženskej slobody, rovnosti všetkých osôb a náboženskej neutrality štátu. Problém s princípom rovnosti spočíva v tom, že priznávanie náboženských výnimiek môže v praxi vyústiť do znevýhodneného zaobchádzania s neveriacimi (osoby s náboženskými výhradami budú vyňaté spod bremien znášaných všetkými ostatnými), resp. dokonca do diferencovaného postavenia jednotlivých denominácií (výnimky budú priznané len početnejším alebo dlhšie existujúcim náboženstvám). Pokiaľ ide o princíp náboženskej neutrality štátu (resp. zákaz etablovania cirkvi či náboženstva), možno argumentovať, že tento princíp má v danej oblasti viacmenej rovnaké implikácie ako princíp rovnosti: je namierený proti štátnemu uprednostňovaniu tak konkrétneho náboženstva, ako aj náboženstva ako takého (ako opaku „ne-náboženstva“, tj. sekulárneho svetonázoru). Inými slovami, ani špecifická denominácia, ani náboženská viera ako taká nemôžu byť vyčlenené ako titul pre udeľovanie výhod.

Kým prvá z načrtnutých téz (rovné zaobchádzanie so všetkými náboženstvami) je ako teoretické východisko akceptovaná v USA so samozrejmosťou, druhá téza (rovné zaobchádzanie s náboženstvom a „ne-náboženstvom“) je problematickejšia.

ROZLIŠOVANIE MEDZI JEDNOTLIVÝMI NÁBOŽENSTVAMI

Zdá sa len prirodzené, že žiadosti o náboženské výnimky prichádzajú najmä od náboženských menšín: pri preferenciách väčšiny je totiž väčšia pravdepodobnosť, že už sú vtelené do existujúceho práva. Súvisiacim faktorom je „vek“ cirkvi. Vo veci *Yoder* napr. Najvyšší súd USA uviedol:

„Nemožno dostatočne zdôrazniť, že tu nerozhodujeme o spôsobe života a vzdelávania skupiny, ktorá len nedávno podľa vlastných slov objavila novú 'progresívnu' alebo osvietenú metódu výchovy detí.

Vo svetle troch storočí existencie amišskej cirkvi ako úspešnej a sebestačnej jednotky americkej spoločnosti sotva možno mať pochybnosti o úprimnosti viery amišov, o jej prepojení s ich každodenným životom, o kľúčovej úlohe, ktorú táto viera zohráva vo fungovaní amišských komunít, ako aj o rizikách spojených s dôsledným uplatňovaním napadnutého zákona. Nad rámec uvedeného tu amiši uniesli ešte ťažšie dôkazné bremeno – demonštrovali adekvátnosť svojho alternatívneho systému neformálneho vzdelávania mladých ľudí po skončení základnej školy na dosiahnutie presne tých záujmov, ktoré štát uvádza na podporu svojho programu povinného stredoškolského vzdelávania.“⁶⁶

Súd uzatvára, že takto presvedčivo by sa dôkazného bremena dokázalo zhostiť „pravdepodobne len o pár iných náboženských skupín.“⁶⁷ Možno teda argumentovať, že príslušníci dlhšie existujúcich náboženstiev majú pri žiadosti o náboženské výnimky výhodnejšiu pozíciu, pokiaľ ide o dokazovanie, že ich presvedčenie je úprimné, daná náboženská povinnosť je pre ich vieru centrálna, a obavy štátu (týkajúce sa nebezpečenstva spojeného s priznaním náboženskej výnimky) sú neopodstatnené.

Ani v prípade dlhovekých, resp. rozšírených denominácií však nie je úspech zaručený. Americký súd napr. aj po mnohých desaťročiach odmietol prehodnotiť svoj postoj k polygamii u mormónov, hoci – ako uviedol vo svojom odlišnom stanovisku jeden zo sudcov – ide o „jednu zo základných foriem manželstva“, ktorej výskyt je „historicky oveľa častejší než akejkolvek inej formy“.⁶⁸

ROZLIŠOVANIE MEDZI NÁBOŽENSKÝM A SEKULÁRNÝM PRESVEDČENÍM

Najvyšší súd USA sa pôvodne zdal zastávať názor, že „výhrady svedomia“ prameniace z náboženstva by mali mať privilegované postavenie voči ostatným. Inými slovami to znamená, že z náboženstva vyplýva vyššia úroveň „imunity“ proti svetskému právu než zo sekulárneho presvedčenia. Najvýraznejšie je tento postoj prítomný vo veci *Yoder*:

„Spôsob života, akokoľvek cnostný a obdivuhodný, nemožno akceptovať ako prekážku rozumnej štátnej regulácie vzdelávania, pokiaľ je založený na čisto sekulárnych aspektoch. Aby námietka získala ochranu Free Exercise Clause, musí byť založená na náboženskej viere. Keby teda amiši vzniesli svoje výhrady preto, že súčasne prevládajúce sekulárne hodnoty odmietajú tak ako Thoreau odmietol spoločenské hodnoty svojej doby a izoloval sa vo Walden Pond, ich námiet-

⁶⁵ O'Lone, s. 354–8.

⁶⁶ Yoder, s. 235.

⁶⁷ Id., s. 235–6.

⁶⁸ *Cleveland v. United States*. 329 U.S. 14, 26 (1946); odlišné stanovisko sudcu Murphyho.

ka by nespočívala na náboženských základoch. Thoreauova voľba bola filozofická a osobná namiesto náboženskej, a takúto vieru nemožno zahrnúť pod ochranu Free Exercise Clause.⁶⁹

Z neskoršej judikatúry Súdu však vyplýva, že účelom Prvého dodatku je chrániť prejav sekulárneho presvedčenia s rovnakou intenzitou ako prejav presvedčenia náboženského – a nie zabezpečiť preferované postavenie náboženstva. Vo veci *Roy* napr. komentoval Súd rozhodnutia vo veci *Sherbert a Thomas* nasledovne: „Relevantná právna úprava v týchto kauzách stanovovala, že príspevok v nezamestnanosti nepatrí osobe, ktorá 'bez náležitého dôvodu' podala výpoveď, alebo odmietla dostupnú prácu. Tento štandard 'náležitého dôvodu' vytvoril mechanizmus pre individuálne výnimky. Ak štát vytvorí takýto mechanizmus, jeho odmietnutie priznať výnimku v prípadoch náboženských ťažkostí naznačuje diskriminačný zámer. [Verdikty v kauzách] *Thomas a Sherbert* teda možno vnímať ako ochranu pred nerovným zaobchádzaním, a nie ako priznanie zvýhodneného zaobchádzania.“⁷⁰

Jedným z dôsledkov tézy o rovnocennom postavení náboženstva a „ne-náboženstva“ je to, že nárok na výnimku spod všeobecne záväzných právnych predpisov môže vzniknúť nielen na základe náboženskej slobody, ale aj na sekulárnom základe – napr. v rámci slobody prejavu (za súčasť ktorej považuje Najvyšší súd USA aj právo zdržať sa prejavu). Vo veci *West Virginia Board of Education v. Barnette*⁷¹ napr. Súd udelil sťažovateľom výnimku spod internej regulácie základnej školy, ktorá nariaďovala všetkým žiakom pravidelným pozdravom vzdávať poctu americkej vlajke (pričom odmietnutie takéhoto počínania bolo kvalifikované ako „neposlušnosť“ a trestalo sa vylúčením zo štúdia). K podaniu sťažnosti síce viedli náboženské výhrady sťažovateľov – konkrétne sa odvolávali na prvé z Desiatich prikázání, tak ako je uvedené v Knihe Exodus – ale Súd uviedol, že právo zdržať sa prejavu „patrí jednotlivcovi bez ohľadu na to, či disponuje konkrétnym náboženským presvedčením, resp. či zastáva toto presvedčenie úprimne.“⁷²

Vo veci *Smith* dokonca Súd konštatoval, že pokiaľ určitá právna úprava neumožňuje výnimky na sekulárnom základe, z ústavnej garancie náboženskej slobody nevyplýva nárok na priznanie náboženských výnimiek spod tejto úpravy. Sťažovatelia v tejto kauze sa konkrétne domáhali výnimky spod trestného činu požíva-

nia pejotu – a neuspeli práve preto, že Súd zhodnotil daný zákon ako „všeobecne aplikovateľný“, a teda neposkytujúci akékoľvek výnimky, vrátane sekulárnych. Inými slovami, náboženskú výnimku by tu Súd mohol priznať len vtedy, ak by skúmaný zákon umožňoval „blokovať“ dosah ustanovenia o zákaze pejotu zo sekulárnych dôvodov.⁷³

Tento postoj Súdu sa stretol s kritikou odbornej verejnosti – najčastejšie preto, že oslobodzuje od súdneho prieskumu „bezvýnimočné“ predpisy aj v prípade, ak možno dokázať, že obmedzujú náboženské aktivity viac, než je nevyhnutné na dosiahnutie ich účelu.⁷⁴ Práve vo veci *Smith* napr. odlišné stanovisko sudcu Blackmuna upozorňuje na to, že prejednáváná kauza zahŕňa „neobvyklé okolnosti, v dôsledku ktorých je náboženské užívanie pejotu zlučiteľné so záujmom štátu na zdraví, bezpečnosti a predchádzaní obchodu s drogami“. Neexistuje totiž „žiadene dôkazy, že náboženské užívanie pejotu niekedy niekomu uškodilo“ a „prakticky žiadene obchod s pejotom“.⁷⁵

Hlavný argument M. McConnella zasa spočíva v tom, že náboženstvo ako také explicitne vylučuje samotná ústava: jednak prostredníctvom Free Exercise Clause ako kritérium pre prípadné udeľovanie výnimiek, a jednak prostredníctvom Establishment Clause ako objekt, ktorý nemôže byť podporovaný štátom. Náboženské výnimky sú teda len jednou stranou mince: ústava ako celok náboženstvo – v porovnaní s „ne-náboženstvom“ – ani nezvýhodňuje, ani neznevýhodňuje, ale smeruje k dosiahnutiu rovnováhy.⁷⁶

McConnell to ilustruje nasledujúcim príkladom: v zmysle judikatúry Najvyššieho súdu USA je osoba oprávnená na príspevok v nezamestnanosti, pokiaľ bola prepustená z práce v dôsledku rozporu medzi jej vierou a pracovnými povinnosťami; rovnaké oprávnenie však nevzniká osobe, ktorej námietky proti práci pramenia z jej environmentálneho presvedčenia.

„Prv než označíme tento rozdiel za nespravodlivý, je potrebné pripomenúť, že štát môže konať (a aj konať) v oblasti podpory myšlienok environmentalizmu, vstúpenia environmentálneho povedomia v štátnych školách, zriaďovania organizácií na ochranu životného prostredia, ako aj využitia donucovacej moci na presadzovanie environmentálnych zámerov. Pokiaľ by sme v ústave mali klauzulu chrániacu slobodný výkon environmentálneho presvedčenia a zakazujúcu štátu zaviesť v danej sfére ortodoxiu, environmentálne orien-

⁶⁹ Yoder, s. 215–6.

⁷⁰ Roy, s. 708.

⁷¹ 319 U.S. 624 (1943).

⁷² Id., s. 634–5.

⁷³ Podrobnejšie Richard F. Duncan: *Free exercise is dead, long live free exercise: Smith, Lukumi and the general applicability requirement*. University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, May 2001, Volume 3, s. 850n.

⁷⁴ DAVID M. BEATTY: *The forms and limits of constitutional interpretation*. American Journal of Comparative Law, Winter 2001, Volume 49, s. 95.

⁷⁵ Smith, s. 911–8.

⁷⁶ MICHAEL W. MCCONNELL: *The problem of singling out religion*. DePaul Law Review, Fall 2000, Volume 50, s. 8–11.

tovaný zamestnanec by bol chránený a každá z uvedených aktivít štátu by bola protiústavná. Presvedčenie ohľadom životného prostredia však nemá rovnaké postavenie ako presvedčenie ohľadom náboženstva. Vo vzťahu k náboženstvu má štát zviazané ruky. Vo vzťahu k sekulárnej oblasti štát môže ustanovovať príslušné bremená, ale takisto môže vyvíjať určitú politiku.⁷⁷

Inými slovami, zmienené dve klauzuly Prvého dodatku – Free Exercise Clause a Establishment Clause – sa vzájomne dopĺňajú, aby dosiahli spoločný cieľ: maximálne limitovanie moci štátu nad náboženstvom, a to či už v zmysle pomoci alebo obmedzení.

„Zásahu do výkonu náboženstva sa treba vyhnúť, pokiaľ je to možné; podpora náboženstva je prakticky zakázaná; a kontrola nad náboženstvom je udržiavaná na minime. Tento prístup znamená, že náboženstvo je slobodné; znamená však aj to, že náboženstvo nemôže použiť rameno štátu, aby presadzovalo svoje ciele. Ide o výmenný obchod, o aký by stálo len málo iných ideológií či systémov vyznaní. V krátkosti, jednotiacim princípom tu je 'nechať náboženstvo na pokoji'.“⁷⁸

McConnell v nadväznosti na to sumarizuje americký model vzťahu štátu a cirkvi ako obsahujúci dve ustanovenia, ktoré – hoci v službe rovnakému cieľu – hľadajú opačnými smermi, resp. čelia opačným hrozbám: Free Exercise Clause „vyčleňuje“ náboženstvo pre špeciálnu ochranu voči nepriateľstvu alebo zásahom štátu, kým Establishment Clause bráni tomu, aby štát využíval svoju moc na podporovanie, obhajovanie, alebo rozširovanie akéhokoľvek náboženského vyznania, čím sa vlastne dosahuje „druh neutrality“.“⁷⁹

Navyše, podľa McConnella je vôbec zavádzajúce poukazovať na rozdielne zaobchádzanie s náboženstvom a „ne-náboženstvom“. „V skutočnosti neexistuje žiadna identifikovateľná entita, ktorú možno nazvať ne-náboženstvom. Namiesto toho je nespočítateľné množstvo ideí, navzájom veľmi odlišných, ktoré nemajú náboženskú povahu.“⁸⁰ Ak akceptujeme požiadavku, aby bolo s náboženstvom zaobchádzané rovnako ako s inými „hlbokými presvedčeniami jednotlivcov“, úroveň ochrany bude závisieť výlučne na voľbe

referenčnej skupiny. Množina „sekulárnych analógií“ k náboženstvu je pritom veľmi rôznorodá. Niektoré z nich sú silnejšie (vezmime si zamestnanca, odmietajúceho vykonávať pridelenú prácu z dôvodu svojho pacifistického presvedčenia, ktoré však nemá náboženské korene) a iné slabšie (postavme voči nemu zamestnanca, zo solidarity odmietajúceho nastúpiť ako náhrada za pôvodných pracovníkov, ktorí štrajkujú). V kontexte uvedených príkladov možno napr. argumentovať, že odborová solidarita má spravidla menší podiel na budovaní morálnej identity jednotlivca než pacifizmus: v hre je menej, ide o oblasť viac ekonomického rázu a nie tak bezprostredne spojenú s otázkami života a smrti. „Jedinou logickou alternatívou,“ pokračuje McConnell, „je priznať všetkým sekulárnym výhradám svedomia rovnakú úroveň ochrany, aká patrí náboženským výhradám. [Tento prístup však treba odmietnuť.] Neexistovali by tu potom žiadne pojmové hranice.“⁸¹ Inými slovami, „keďže samotným sekulárnym presvedčeniam je v našej spoločnosti priznaná rozličná ochrana, nie je logicky možné dosiahnuť rovnosť zaobchádzania medzi každým z nich a náboženstvom.“⁸²

3.4. SPRAVODLIVÝ TEST PRE UDEĽOVANIE NÁBOŽENSKÝCH VÝNIMIEK: MISSION IMPOSSIBLE?⁸³

Napriek tomu, že kauza *Smith* pochádza z roku 1990, Súd odvtedy nevydal žiadne ďalšie rozhodnutie týkajúce sa náboženských výnimiek. Z textu samotného rozhodnutia vo veci *Smith* možno vyčítať nedôveru k tomuto inštitútu. Súd naznačuje, že je prakticky nemožné sformulovať spravodlivý test pre udeľovanie náboženských výnimiek. Jediným riešením je v každom konkrétnom prípade preskúmať skutkové okolnosti danej kauzy, a na základe toho čo najpresnejšie identifikovať na jednej strane záujem štátu na univerzálnom uplatňovaní príslušného predpisu, a na druhej strane záujem jednotlivca na realizácii jeho náboženskej praktiky. To bol spravidla postup, prostredníctvom ktorého Súd rozhodoval o náboženských výnimkách v „predsmithovskom“ období.⁸⁴

⁷⁷ Id., s. 10.

⁷⁸ Id., s. 11.

⁷⁹ Id., s. 43. Vzniká tu nasledovná otázka: Pokiaľ štát zvolí vo vzťahu k cirkvám iba „častočnú separáciu“, a teda sa kategoricky nevyhýba ich podpore (čo je prevládajúci európsky model v súčasnosti), nie je to v duchu načrtnutej logiky argument *proti* náboženským výnimkám?

⁸⁰ Id., s. 31.

⁸¹ Id., s. 32–5.

⁸² Id., s. 46.

⁸³ Porov. Stanley Fish: *Mission impossible: Settling the just bounds between church and state*. Columbia Law Review, December 1997, Volume 97, s. 2332.

⁸⁴ Napr. vo veci *Prince* Súd neudelil požadovaný výnimku s odôvodnením, že nad náboženskou slobodou sťažovateľky (a jej netere) v danom prípade prevažuje záujem spoločnosti na ochrane detí pred škodlivými účinkami práce, najmä pokiaľ je vykonávaná na verejných priestranstvách. Riziká, ktoré pre dieťa vyplývajú z „pouličného hlásania viery“ (spojené s psychickou i fyzickou ujmom) sú dostatočne závažné aj v prípade, ak je dieťa sprevádzané rodičom či inou dospelou osobou (s. 168–171). Opačným výsledkom skončila kauza *Yoder*. Štát tu namietol, že univerzálna povinnosť školskej dochádzky je nevyhnutná na to, aby boli jednotlivci pripravení na

Podľa názoru Súdu vo veci *Smith* však uvedený postup nemožno uskutočniť objektívne. Ak sa sudcovia vydajú uvedenou cestou, chtiac – nechtiac sa pritom riadia svojimi vlastnými (tj. z pohľadu spoločnosti spravidla väčšinovými) konvenciami a preferenciami. Pokiaľ ide o prvú časť naznačenej analýzy – určenie rozsahu ujmy na záujme štátu, pokiaľ náboženská výnimka udelená je – problém tu môže nastať napr. pri posudzovaní otázky, do akej miery povolenie rôznych „náboženských doplnkov“ u vojakov podrýva ciele armády ako celku. „[H]oci jarmulka sa nezdá nápadnou Židovi, rovnako tak sa turban nezdá nápadným Indovi, šafránová róba jogínovi, ani vrkôčkový účes rastafariánovi.“⁸⁵ Rovnaký argument hovorí podľa Súdu aj proti druhej časti analýzy – určenie rozsahu ujmy na náboženskej slobode jednotlivca, pokiaľ náboženská výnimka udelená nie je. Ako nezaujato odlišil „závažné“ od „povrchných“ žiadostí o výnimky, resp. „zmerať“ tri hlavné faktory v tejto oblasti –

religiozitu, centralitu a úprimnosť? Sumarizujúc, téza Súdu znie, že ťažko nájsť konzistentné a objektívne pravidlo, na základe ktorého by bolo možné kvantifikovať a porovnať existujúce hodnoty a potenciálne ujmy v danej oblasti. Takéto „vyvažovanie“ môže vyústiť len do diskriminácie menšinových náboženstiev.⁸⁶

Na druhej strane, napr. D. Steinberg argumentuje, že *určitá* miera sudcovskej úvahy (vo vzťahu k „vyvažovaniu“ súkromného a verejného záujmu) je implikovaná aj v množstve iných oblastí ústavného práva. Podstatné je, že upustenie od náboženských výnimiek by iste poskytlo veriacim osobám menej ochrany než prístup, v rámci ktorého sa sudcovia v ojedinelých prípadoch môžu dopustiť omylov, resp. založiť rozhodnutia na svojich osobných preferenciách. Samotný fakt, že vo sfére náboženských výnimiek môžu niekedy vzniknúť zložité kauzy, ešte neznamená, že tento inštitút treba odmietnuť ako taký.⁸⁷

„efektívnu a inteligentnú participáciu v našom otvorenom politickom systéme“, ako aj na to, aby sa z nich stali „samostatní a sebestační aktéri spoločnosti“. Podľa Súdu však „dôkazy predložené amišmi v tejto kauze jednoznačne ukazujú, že vnútri amišským deťom dodatočný jeden alebo dva roky formálneho stredoškolského vzdelania, namiesto ich ustáleného programu neformálnej prípravy na fungovanie v komunite, by dosiahlo málo na zabezpečenie týchto záujmov.“ Dôkazový materiál tu naopak svedčí o tom, že amiši boli vždy obzvlášť sebestačnou jednotkou, a že úspešne pripravili svoje deti stredoškolského veku na to, aby sa stali produktívnymi členmi spoločnosti. Súd reagoval aj na argument, že vzdelávací limit 16 rokov reflektuje záujem na tom, aby deti pod touto vekovou hranicou neboli zamestnávajúce za podmienok nebezpečných pre ich zdravie, alebo v práci, ktorá by mala byť vykonávaná dospelými. Súd uviedol, že „zamestnávanie detí vo veku od 14 do 16 rokov pod dohľadom ich rodičov a na rodinnej farme je starobyľou tradíciou, ktorá leží na periférii cieľov sledovaných zákonmi o zákaze detskej práce.“ Na základe týchto záverov Súd sťažovateľom výnimku udelil (s. 221–230).

⁸⁵ Odlišné stanovisko sudcu Stevensa vo veci *Goldman*, s. 512–3.

⁸⁶ *Smith*, s. 887–9.

⁸⁷ STEINBERG, s. 296–304.